

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№34
(18621)

2015 чылдың
апрель 2
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ТЫВА — МООЛ ДУГУРЖУЛГА

Тыва — моол таланың төлээлери.

Арт 31-де Үндезин тыва культура төвүнге Моолдун Баян-Өлгий аймаа биле анын аразында кызыгаар чоогунуң кады ажилдажылгазынга хамааржыр ачын ужуражылга болуп эрткен.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчы-А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң Даштыкы омиктиг харылзаалар талазы-биле тилелдин директорунуң хүлээлгезин едил турар Ч.Ч-Д. Ондар, Моолдун Баторда Тываның элчин чериниң ази А. Д-Б. Чопуй, ТР-ниң Иштики хер-Өөредилге, Культура, Кадыккамга-амамыларының төлээлери ужуражыл-иришкен. Моолдун Баян-Өлгий ай-ан чалаттырган аалчылар: аймактың натору Х.Дармен, күрүнениң ад-стративтиг эргелелиниң удуртукчу-Мантай, администрацияның юри-г килдизиниң даргазы О.Тиянах, нистрацияның социал эргелелиниң эргелекчизи С.Ерия, полиция

департаментизиниң даргазы М. Батболд, № 0285 кызыгаар шериг отрядының командири Д.Нямсурэн, Цэнгэл сумузуң төлээзи Д.Ганбаатар, полицияның капи-таны Хайрлыс, полицияның очулдурукчу-зу капитан О. Асылбек.

Россия Федерациясында Тыва Рес-публиканың Чазак биле Моолдун Баян-Өлгий аймааның администрациязының аразында экономиктиг садыг-саарылга, эртем-техниктиг база культурулг кады ажилдажылгазының Дугуржулгазын бот-тандылар дугайында илеткелди Чылгы-чы Чимит-Доржуевич Ондар илеткээн. Баян-Өлгий аймактың губернатору Ху-зыкейулы Дармен Цэнгэл сумузуңуң тургустунганының 90 чылдаанының хем-

чеглериниң дугайында илеткээш, Тыва-нын төлээлерин бо чайын Цэнгэл суму-зунга эртер Наадым байырлалынче ал-бан-езузу-биле чалаан.

Дугуржулганың экономика биле инвес-тицияга хамааржыр айтырыгларынга кы-зыгаар чоогунуң садыг-саарылгазының хемчээлин улгаттылары-биле российжи-моол кызыгаарынга сезоннуң садыг яр-маркаларынга база регионалдыг «Ты-ва-Экспо» (Тыва Республика), «Баруун бус туншлэл» (Моол) делгелгелерге сай-гарлыкчыларның киржилгезин деткии-ри көрдүнгөн. Тус черин баран бү-дүрүлгезин сайзырадырда, үлетпүр продукциязын бүдүрүп турар биче бү-дүрүлгелер (чижээлээрге, ыаш дилдире-ри, кидис ажилдап кылыр) аразында ду-гуржулга солчулгазын эрттирер.

(Уланчызы 2-ги арында).

«САЙЗЫРАЛ» ЧАЛАП ТУР

ир суур — бир бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелиниң аларында дүүштүр республиканың Экономика яамызы апрель эгелеп Кызылдың «Сайзырал» рыногунга суббота санында нарынның ярмарка-садыг үнүшкүннерин организастаар. Экономика яамызының удуртукчузу Елена Каратаева көдээ иш-ин кылып-бүдүргөн сүт, тараа, эъттен кылган амданның аш-найысылалга кээп садар кылдыр кожуун аайы-биле хуваап апрель 4-те эртер бир дугаар үнүшкүннүг садыг-ярмаркага кожуун ажил-ишчилериниң продукциязын делгеп, чонга «Бисте Кызылдың садып алыкчыларынга сонурганчыг, инчыг аш-чем барааны элбек» деп, кожуунуң чагырга Александр Шелехов чугаалап турар. Дараазында ээлчегде кожуун, Ярмаркалар Экономика яамызының, Кызылдың екилер хуралының, мэрияның экономика эргелелиниң дет-и-биле эртер.

Бистин корр.

ДАЙЫН ХООЧУННАРЫН ШИНЧИП ДООСКАН

Улуг Тиилелгениң 70 чылын демдеглээринге кириштир Тыва Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш чи-гелделер талазы-биле оларга деңнештирген кижилерниң план-ныг шинчилгезин кылып дооскан.

Эмчи учедунда турар 211 хоочуннарының барык шуптузу эмчи шинчилгезин эрткен, чүгле беш киж ийталаан. Ооң түннелинде 33 хоочунга эмчиниң стационар дузазы негеттинип турары иле-рээ, 67 киж санаторий-курорт эмнээшкини алыр болганнар, олар чыл дургузунда ол черлерге эмнедип четтигиптер. Ол со-рулгага республика найысылалының чоогунга санаторий-про-филакторийни ажиткан. Дайынның бир кижикчизинге бедик технологтуг кезиштин негеттинип келген, республиканың Кадык камгалал яамызының бижин езугаар Томскиде чүрек аарыының эртем-шинчилел институтунга кезиштинни кылыр.

Шинчээ соонда эмчилер хоочуннарга эмнээшкин-кадык-шылга хемчеглериниң планын киж бүрүзүнге ажилдап кылган. Кадын экижидериниң тус-тус программасы-биле 17 киж эм-недип турар, 9 хоочунга кадыкшыл экижидериниң тускай херек-селдерин — чижээ, эът-кешке эпиг сыртыктарны болгаш ма-трастарны, дыңнаар аппараттарны болгаш өске-даа техниктиг чүүлдерни садып берген.

Оон аңгыда яамы хоочуннары бажыңыга хайгаараар эмчи бригадаларын тургускан. 2015 чылдың эгезинден бээр ол брига-далар чалалга езугаар 134 кижиге четкеннер. Ада-чурттуң Улуг дайынының кижикчилериниң эм-таң хандырылгасы онза ки-чээнгеде турар дээрзин Кадык камгалал яамызы дыңнаткан.

«СУХОЙ СУПЕРДЖЕТ 195 Б» АМ БАЗА УЖУДУП КЕЛИР

«Атлас Джет» ХАН авиакомпания Москва—Кызыл—Москва маршрут-биле дорт ужудуушкунну уламчылаарының дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Бо шиитпир дээрге республика Баш-тыңы Шолбан Кара-оолдун Агаар транс-портунуң федералдыг агентилелиниң (Росавиацияның) удуртукчузу Александр Нерадько-биле январь 27-де дугуржулга-зының түннели-дир.

Ооң соонда ийи ай эрткенде, март 27-де Кызыл хоорайның аэропортунга Россияның найысылалындан Азия төвүн-де республикаже баштайгы ужудуушкун кылган «Суперджет» хонупкан. «Внуково» аэропортундан ужудуп үнгөн самолет Кы-зылга дөрт шак ушкаш, чедип келген.

Баштайгы чартер рейстин пассажир-лери-биле кады ол авиакомпанияның чингине директору Дмитрий Хлопоть-ко база келген, ужудуушкун чогумчалыг байдалга эрткен, ыңдыг рейстерниң док-таамал болур үези чоокшулаан деп, ол ынчан журналистерге медеглээн.

Кызылга кыска хуусаа дургузунда аян-чорук кылып чорааш Дмитрий Хлопоть-ко Орук-транспорт яамызының болгаш «Кызыл» аэропортунуң удуртукчы-биле чамдык ажилчин айтырыгларны дугуруш-кан болгаш Москва биле Кызыл аразын-га дорт агаар аргыжылгазын тургузарынга компания белен дээрзин бүзүрөткен. Чай дүшкүжеге чедир «Атлас Джет» неделя санында, пятницада рейс кылырын план-нап турар. Киж саны көвүдээр болза, рейстерниң санын өстүрүп болур.

«Суперджет» ужудуп келген соонда, бир шак болганда-ла, дедир ужудуп үнүпкен.

«Суперджеттин» дараазындагы ше-нелде ужудуушкуну апрель 3 болгаш 10-нун хүннеринде болур. Ужудуушкун шактары Москвадан 00.05, Кызылдан — 9.35 болуп хевээр арткан дээрзин Транс-порт яамызы дыңнаткан.

Билеттерни аэропорттун кассазында болгаш билет садар өске-даа кассалар-да садып турар, ооң өртээ—14652 рубль. Доктаамал рейстер чоруп турар апаар-га, ону ужудуушкуннарга субсидиялар тыпсырының федералдыг программасын-че кирир арга тургустунар.

Баштайгы рейс-биле келген пассажир-лерниң чугаалап турары-биле алырга, ужудуушкун таарымчалыг байдалга болуп турар. Эң кол эпиг чүүл — бир черге хонуп, өске самолетка олуруп, манааш-кыннарга хөй үе чидирбейн, дорт чедери.

ТР-ниң парлалга албаны.

«ШЫН» солунну
чагыдып алтырыңче
далажыңар!

чылдың чагыдылганының өртөктери:

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
30 — организацияларга	450,51	901,02	1802,04

Улуг Тиилелгениң

Халарбаа КАРА-00
Эрзин кожуун.

Тоора-Хем суурнуң чурттаңылары суурга чаа школа тудары. Адыр-Кежиг суурнуң Күлүтү бажыңың капитал септелгезин айтырыгларын тургусканнар. Тарачын-фермер ажил-агыйының урукчузу Людмила Кол бүдүрүлгө балык болбаазырадып кылыр адырын улам ыңай сайзырадыры-биле хей чүк чүдүрер автомобиль саты алырынга дуза дилээн. «Өг-бүрүзүңге — дээди эртемниг бирдэ эвээш эвес уруг» деп губернка төлөвилелинің, суурга орус дүг башкыларны болгаш аңа-спецалистериң быжыгларын «Лунсин» КХН-нің тус чернің чуртакчыларын ажилга тургузарың дугайында дугуржулганы куусал турарының талазы-биле санадырын кирип турганнар. Тургустуру айтырыгларга хамаарыштыр чегир харыыларны болгаш сүмөлөргө берген.

Улуг Тишелегениң 70 чылынга

Эки турачылар мурнуку шугумда

Тыва эки турачыларның эрес-маадырлыг дайынчы оруун баштай шинчилеп эгелээн кижилер тыва чонга ат-сураа, чодыкчы ажылы эки билдингир журналист Кодур-оол Оюн, аны эргий кезип, тыва эки турачылар болгаш оларның иези, төрелдери-биле ужуражып, 1967 чылдың чайын айнага чедип, тыва эки турачыларның дайылдажып аан черлеринге барып, оларны таныыр, билер 31-ги тыг шериг полугунуң хайгыылчызы Иван Тимофеевич Нецов, полктуң тыл талазы-биле оралакчызы Николай Климичев дээш, өскелер-биле ужуражып, тыва

эки турачыларның маадырлыг чоруунуң дугайында хөйну билип алган. Кодур-оол Оюннуң «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп ному 1969 чылда чырыкче үнген. Ынчан тыва эки турачыларның хөй кези дириг турган. Олар боттарының дугайында номну номчаан, ынчангаш «Эки турачылар мурнуку шугумда» деп номну тыва дайынчыларның дугайында эң шынчы ном деп чугаалап болур.

Бо номдан тыва эки турачы отрядтың командири капитан Кечил-оолдуң дугайында «Хайыракан суур» деп эгеден үзүндүнү парладывыс.

ХАЙЫРАКАН СУУР

Капитан Кечил-оолдуң дугайында эгеленген материал кайда-даа чок болгон дугайында бодум бижип үндүрер шийитпирлеп алдым. Ынчангаш 1966 чылдың күскээр кыжынында Улуг-Хем районун Хайыракан суурунга хал келдим. Эки турачыларның командириниң чери бо-ла болгай.

Улуг-Хая» совхозтуң бо салбырынга аш, бир дугаарында Кечил-оолдуң төрзүн угбазы, 1939 чылдан бээр эжигүнү Чыргал Балдаңовна Түлүшке ашты.

Кечил-оол — бо-ла районнуң Хен-ге төрүттүнген кижилер. 1914 чылда, киче тываларны баштап кирерде, 29 харлыг турган. Ол бичи турда-ла, ракан тараа-быдаалыг чер дишкеш, бээр көжүп келген. Кара чажындан мааа өскөн оол-ла болгай — деп, ал Балдаңовна сактып чугаалады, дугайында кады ойнап өскөн эжи үй-оол база эки билер, бажыны ында, Кечил-оол аттыг кудумчунуң да.

айга дээр хөөрешкеш, Кечил-оолдуң ашак Шактаржык деп кижилер кедээр кыш-малчыннап турар деп билип алдым. Дайындан чедип келгеш, Моолдуң ның чалааны езугаар, Кечил-оол база чораан чүве. Оон хөй-ле белек-келгеш, ол дуңмазынга берипкен. Бо даанда ийи кош терек бар. Моолдуң чериниң белекке берген боозу-биле дарга, ол теректи өдүп турар чүве чо-бир чылын барып көөрүмге, теректин уу хевээр чорбадыве.

Чил-оолдуң дөргүл-төрелдери, хөрүштери болгаш дайынчы эш-йиле чугааның соонда, мээң мурну-мдыг амыдырал чуруттунуп келген... ддаң ашактың оглу чиде берген деп Улуг-Хем районнуң Хайыраканга ачептээнде тарай берген. Оон бээр-ш-алды хона берген. Сөөлгү үеде оол тыва бижикке өөренип алгаш, чулузун өөредип халып турган кижилер. Азы ол чарык кеже бергени ол бе? мурнунда Эжиг хүрээзинде бир кижиниң дузазы-биле моол бижикке ип тургаш кестирген чүве. Ам Тыва боду бижиктиг апарганда, ооң херээ ор. Боду база ынча деп турганыгай. К, Кечил-оол ол чарык кежер ба-на чок. Сөөлгү катап эл келирде, аалчы салуучуттарга болчур дээш, ин хуурактары-биле салба тутчуп келбеди бе.

Акын кайыл? Дуңмаң кайыл? — деп, р биле Чыргалдан Балдаң ашак аа катап айтырган.

Таң ыйнаан, билбес бис. ил-оолдуң читкенинге авазы кымдан хараадаан. Ооң мурнунда божан тлары янзы-бүрү аарыглардан чок н болгай. Он беш харга чедир өзүп олгу база-ла оларның соон истээри р бе?...

анчы деп атка четтиге каапкан оолдуң сураа он шаа хонганда бил-ерген: ол хар-назынын улгаттыргаш, остуг шеригде барган болган.

Көөрүмге, шеригден халашкан оол-ле кады маңнап турар кижилер болду. мта мени чааскаандырымны ходуй-гузуп алгаш, аай-дедир командир-туруптар — деп, ооң эжи Сундуй-сактып чугаалаанын шын болган. т-сыны кыска, ырбыска оол шериг-

же тенип чоруй баар деп кым бодаан боор.

— Бир-тээ, шеригизрэн оол болза — ал-банын эрттирип алыр бооп-тур ийин — деп, Балдаң ашак Кечил-оолдуң авазы-биле чугааны түңнээн.

Кечил-оолдуң шеригге дургуннап чо-раанындан бээр ийи чыл эрте берген. Дургун сураг барган.

— Оглувус шериг-шуруг дээш будула берип-тир — деп, Кечил-оолдуң авазы бир эртен чугаалап эгелээн. — Барып сүрүп эккел, ашак.

Балдаң ашак Элегес-Аксында таны-жының өөнге хонгаш, Кызыл хоорайга он бир шак чедип турда халдып келген. Делгем Ленин кудумчузун куду эмге-тикчок шериг чыскаалып алган кел чораан. Ашак чоржаң доруг адындан-даа дүшпейн, өрү алзы хаккаш чорупкан. Бистиң оглувус ха-мык шеригниң соонда кылаштап кел чоор боор оң деп бодаан: шеригниң дүрүмү езугаар чыскаалдың бажынга чүглө узун улус чоруур, а өскелери — соонга чоруур.

— Кайы калгып бар чорууруң ол? — диде-ле, Хайыракан чурттуг Сүүр-оол болган.

— Демги ол кончуг тоянчыны сураглап чоруурум ол-дур ийин...

Чоржаң доруг ашак амырай берген: ашактың тепсенири ам-на соксаар.

— Чыдып калган деп чүвезин аа, бо ашактың — дигеш, Сүүр-оол бажын чай-гаан. — Барып-барып ол хире кайгал оглун кижилер чыскаалдың төңчүзүндө дилээр боор бе. Бо шеригниң бажында хак! Оглуң шупту кижилерниң бажында ак хоолай үрүп чорбадыве.

— Ол чүү ындыг ак хоолай боор?

— Чыдып калган дээним шын-дыр ийин... Ак хоолай дээрге турбаа деп чүве-дир, а турбаа дээрге хөгжүм-дүр. Сээң оглуңнуң ак хоолайы чокта шериг шимчей албас апаар чоор.

Ынча дигеш, Сүүр-оол иштинде «Оглу ол хире шыырак хирезинде, бо ашактың шала мугулай деп чүвезин аар» деп бодап каан.

Аай-дедир каккыланым, тепсенип чо-рааш, Балдаң ашак чыскаалган шеригниң бажынга келген. Ол хамык чоннуң мур-нунда чораан үш ак ашактың кижилерни эскерип каан. Оглу чылан ышкаш ак хоолайны сыдымчылаштыр эгин ажыр каап алган чортуп олурган. Кечил-оолдуң мунуп чораан бедик ак ашактың бодунуң Чоржаң-Доруун дөмейлээрге, элчиген ооң сагыжына кирген.

Шериг доктааы бээр орта, Балдаң ашак оглуңуң чанынга чортуп чедип келген.

— Аваң сүрүп кел дээрге, чор мен, аал. Кечил-оолдуң амырааны-даа аажок. Ачазының сөглээн сестерин кулак кы-йы-биле эрттирикеш, хөгжүм взводунуң командири С.Г.Коровинге чугаалаан.

— Семен Григорьевич, это мой отец. Балдаң ашак доп-дораан старшина М.М.Мунзуктан дуза дилээн:

— Чүү деп тур бо оол, дарга? Адашкылар чүглө кежээ сагыжынга кири хөөрешкен.

— Сүрүп кел дээрге, кайын боор, ачай. Ам удавас соңгаар өөренип чоруур деп тур мен.

— Ынчалдыр будалып чоруй баарыңга болур бе, оглум. Аваң сени дээш меңээ дыш бербестээн — деп ол оглуңга чу-гаалаан. — Өөренир дээн болза, эки-ле чүве-дир харын. Мен чүү дээр ийик мен, аваң кончуг-дур...

Кежээ ССРЭ хамаатыларының Культу-

ра бажыңыга шеригниң улуг оюну болур дээн. Ынчангаш Кечил-оол ачазын ынаар чалаан.

Кызыл кедээзинде шыкка багай ашак өрөтөп кааш, ашак кежээ концертче чоруп-кан. Чалалга езугаар келген болгаш, ол мурнуку одуругта бир дарга кижиниң чанын-га олурупкан. Канчангаш бир көөр дээрге, оглу ийи селеме ызыртып алган, көжеге баарында бо танчылап турган. Буттарын караңгылашаан, көжеге артынче хандыр кире бээрге, оюннуң удуртукчузу чарлаан:

— «Лезгинка» деп кавказ танцы. Ревшеригниң хөгжүм взводунуң старши-назы Кечил-оол күүседип тур.

Хөгжүм дүргедээн тудум, Кечил-оолдуң шимченгири дам бар чыткан. Буттарын олуй-солуй, холдарын хөрээниң дужунга деңнештир тудуп турда көөрге, дагыг чурттуң эзир-ле!

— Сээң оглуң каяа төрүттүнген кижилер: Кавказ дагыларының баарыңга бе, Хайыраканның баарыңга бе? — деп, Балдаң ашактың чанынга олурган дарга кижилер оон айтырган.

Чүвениң ужурун орта билбээн ашак: — Харын кайдаа чүве ирги — дей тыртып каан.

Даартазында Балдаң ашак чаныпкан. А удатпаанда Кечил-оол, Ханды-Сүрүң, Бүрзекей суглар кады Тамбов хоорайда Бирги ашактың шериг аттыг кавалерия учи-лицезинче өөренип чорупкан. Ынчан 1935 чылдың сөөлгү айлары турган.

Тамбов училищезинге өөренип турган чылдары Кечил-оолдуң чуртталгазында эң уттундурбас чылдар болган. Мааа Моол Арат Республиканың болгаш өске-даа чурттарның дайынчылары кээп өөренип турган. Чай дүжөргө, Тамбовтуң ашактың шериг училищезиниң курсантылары чайгы ла-герье көшкеш, Крым, Кавказ ол ынчалдыр ашактың походтары кылып турар апарган.

Дайынчы амыдыралдың бергеле-рин Кечил-оол дидими-биле шыдажып эртип турган. 1936 чылдың төңчүзүндө кончуг эки өөредилгези дээш Тыва Арат Республиканың ССРЭ-де элчини Седип-оол Токлак-оолович Танов Кечил-оолдуң адын бижээн тураскаал шакты аңаа ты-выскаан.

Чайын Кечил-оол өөрү Бүрзекей, Ханды-Сүрүң олар-биле Цна хемниң кы-дынга селгүүстээринге ынак турган. Бир-ле хүн эштир чериниң чанынга ол дээр өңү карактарлыг орус кыска ужурашкан.

— Эй, солдат, бо хемни эштип кежи-шыдаар сен бе? — деп, кыс алгырага, Кечил-оол хая көрнүп келген. Бажының алдын-сарыг дүктөрүн сугга өттүрүп алган 18 хире харлыг уруг ону кочулай аарак бүдүүлээн.

— Эштип билири бистиң хүлээлгевис болгай. А бо хемчигеште чүү боор, холда-рым-биле ийи-үш кулажылаар мен. Хулу-рай бер, дагаа безин кылаштап кеже бээр дамырак ышкыжыл бо!

Ольга биле Кечил-оол ынчаар таныш-кан. Ооң соонда Кечил-оол улуг-хүннүң келирин четтикпейн манаар апарган.

Таныжы кыстың ада-иези аажок хүндүлээчел улус болган. Кечил-оолду олар дораан-на Борис деп адап алган.

1938 чылдың июнь айның 9-та Тамбов хоорайның хамааты байдалдың актызын бижиир черге ийи чурттуң — ССРЭ-ниң бол-гаш Тыва Арат Республиканың — төлээлери Ольга Сергеевна биле Кечил-оол Түлүш бот-боттарыга ханы ынакшылын өг-бүлө тутканы-биле бадыткаан.

Капитан Кечил-оол дайындан чанып келгени. Уруу Зоя-биле.

Улуг-хүн келирге-ле, Бүрзекей биле Ханды-Сүрүң «Кеннивис уругунуң амдан-ныг пирожкилерин барып амзаар-дыр» дишкеш, Кечил-оолду амыратпас апарган. Ол-ла чылын Кечил-оолдарның өг-бүлезинге оол төрүттүнген. Аңаа Володя деп ат берген.

— Ол дээрге делегейге аас-кежикти берген кижиниң ады-дыр — деп, Кечил-оол кат-иезинге тайылбырлаан.

Бир чыл эрткенде Кечил-оол Тамбов училищезин тергип эки дооскаш, өөрү-биле кады төрзүн Тывазынче чанып келген. Кадайы, оглу суглар кезек чурттап олурда, кат-иези кадай база ап четкен.

Тывага келгеш, Кечил-оол ревшеригниң командьлал черинге ажилдап турган. Ол-ла үеде шериг литературызын тыва дылче очулдурар ажилга иденкейлиг киришкен.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Тыва чуртка дээди шериг эртемниг кадр-лар улам негеттинип келген. Ынчангаш Тываның нам болгаш чааа Кечил-оол, Эртине, Норбу болгаш өскелерни-даа Мос-квада офицерлерниң дээди школазынга өөренири-биле чоруткан.

Кечил-оол ону база тергип эки доос-каш, Тывага чедип келирге, казактың тускай доктаалы езугаар фронтту эки турачы отряд чорудар деп турган. Кечил-оолду ол отрядтың командири кылдыр томуйлаан.

Фронтту чоруурунун мурнуу ча-рында командирниң өг-бүлезинге уруг төрүттүнген. Ону Зоя деп адап алган. Атты ачазы берген.

Ольга Григорьевна республиканың статистика эргелелинге үр чылдарның дургузунда ажилдаш, 1960 чылдарның эгезинде чок апарган. Кечил-оолдарның уруу Зоя дээди эртемни чедип алгаш, Ту-ран хоорайның эмнелгезинге ажилдап чо-раан, сөөлүндө Москва хоорайга эмнелгеге ажилдап-чурттап чорааш, аарааш чок бол-ган. Оглу Владимир Борисович Кечил-оол көвей чылдар иштинде Республиканың са-дыг-саарылга шугумунга ажилдап чорааш, сөөлгү чылдарда республиканың садыг хереклекчилер ниитилел эвилелиниң төп рынок баазызының директорунга ажилдап турган. Ам хүндүлүг дыштанылгада, Каа-Хем суурда чурттап чоруур. Бир оолдуг, ол өг-бүлелиг, ажы-төлдүг.

(«Эки турачылар мурнуку шугумда» деп ном. 1969 чылда үндүрүлгези).

(Чурукту тыва эки турачыларның төрелдериниң хууда архивинден алган).

Социал пенсиялар өскөн

Апрель 1-ден Тываның 20 муң ажыг пенсионерлериниң социал пенсиязы база күрүнө хандырылганының пенсиялары, ай санының немелде материалдыг дузаламчызының хемчээли болгаш социал пенсияның чогуур хемчээлин барымдаалаан өске-даа социал төлевирлер 10,3 хуу өскөн.

Олышкаш апрель 1-ден федералдыг чиигелде алыкчыларының (ол санда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, инвалидтер, Совет Эвилелиниң Маадырлары, дайынчы хөдөлүшкүннер киржикчилери, радиациядан когарааннар болгаш өскелер-даа) ай санының акша төлевирлери (ЕДВ) 5,5 хуу өскөн. Тывада ай санының акша төлевирин 27 муң хире кижиге ап турар.

Апрельде өзүлдениң түңнелинде январь-бүрү бөлүктөргө хамааржыр хамаатыларының социал пенсияларының Тывага ортумак хемчээли мындыг:

— Кыдыккы Соңгу чүкке хамааржыр Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Тере-Хөл кожуннарга социал пенсияның хемчээли — 7153 рубль; Кыдыккы Соңгу чүкке деңнестирген Кызыл хоорай болгаш республиканың арткан кожуннарына — 6676 рубль; — чажындан 1 бөлүктүн инвалидтериниң база инвалид уругларның социал пенсиязының хемчээли —

16023 рубль (Кыдыккы Соңгу чүкке деңнестирген) база 17168 рубль (Кыдыккы Соңгу чүк районнары);

— бирги бөлүктүн инвалидтериниң, чажындан 2-ги бөлүктүн инвалидтериниң, ада-иезин чидирген уругларга социал пенсияның хемчээли — 13353 рубль (Кыдыккы Соңгу чүкке деңнестирген) база 14307 рубль (Кыдыккы Соңгу чүк районнары).

Өстүргөн пенсияны үзүндө болгаш долугу-биле төлөп бээр. Чыл дургузунда хамаатыларының пенсия хандырылганы пенсионер кижиниң амыдыраарының адаккы деңнели — 6970 рубльден эвээш болбас ужурулуг. Бир эвес ажалдавайн турар пенсионерниң пенсиязы-биле кады өске-даа материалдыг хандырылганы амыдыраарының адаккы деңнелинде куду болур болза, оң пенсиязынга немелде социал төлевирни тургузар.

Сагындырып каалы, 2015 чылдың январь 1-ден республиканың 58 муң пенсионерлериниң камгалалдыг пенсиязы 11,4 хууга өскөн. Оң түңнелинде камгалалдыг пенсияның ортумак хемчээли республикада бо хүнде 12 315 рубль болуп турар.

2015 чылдың август айда ажалдап турар пенсионерлериниң камгалалдыг пенсиязының эде санаашкынын база чорудар.

Бистиң корр.

«Убсунур ыйгылаажының делегейи»

Делегей чергелиг «Интурмаркет» X туристичи делгелгениң ажыл-чорудулгазында туристичи видеопрезентацияларның Бүгү-Россияның «Россияның кайгамчы» II фестиваль-конкурузунун баштайгы тиилекчилери илерзэн.

Ол дугайында конкурстун организаторы комитетти дыңнаткан. Конкурстун түңнелинде быжыг черде төлевилелдер: «Скайпарк» (Кубань), «Билдинмес планетаны кезиңер» (Камчатка край), «Убсунур ыйгылаажының делегейи» (Тыва), «Ивижиниң хүнү» (Ямал-Ненецк АО), «Дээрниң эргини» (Соңгу Осетия) база «WineFeoFest Делегейниң кат арагазының фестивалы» (Крым). Фестивальдың жюри кезигүүнери-биле олар федералдыг округтар аайы-биле тулган тиилекчилер кылдыр санаттыңан. «Убсунур ыйгылаажының делегейин» туристичи Сибирьде «эртинелеринден» «Интурмаркетке» шупту көргүскеннериниң аразында чемпиону кылдыр адаан.

Конкурста Тывадан база бир төлевилел — Делегейниң «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалы киржип турарын сагындыраал. «Россияның кайгамчыының» сайтында медээлер-биле, чартык

финалга «Ужуралдар объектилери болгаш төөгүлүг туризм» номинацияга аңаа ийги черни тывыскан.

Оң мурнунда дыңнатканы-биле, «Россияның кайгамчыы» конкурстун финалы УАЧД-ге Москваның MITF-2015 делегей чергелиг аян-чорук делгелгениң ажыл-чорудулгазында Москвага май, июньнун эгезинде болур. Тускай жюри шилип алыр киржикчилерден аңгыда Финалче Интернетке болгаш «Россияның кайгамчыы» видеоканалга элзэн хөй көрүүшкүннү алган үш төлевилел база кирер. Киржип турар шупту төлевилелдерниң видеопрезентацияларын конкурстун Россияның кайгамчыы.рф. албан-өзүзүнүн сайтында кириген.

«Россияның кайгамчыы» фестивалы-конкурстун кол сорулгазы — төрзүн чурттуң кызыгаарына дыштанылга болгаш аян-чоруктарга россияжилерниң сонургалын оттурары. Конкурстун киржикчилери Россияның регионнарында элзэн солун туристичи черлерни, оларның иштинде бойдус болгаш төөгүлүг объектилери, экскурсия маршруттарын база төөгүлүг туристичи хемчеглерин видеопрезентациялар хевиринге көргүзөр ужурулуг.

gov.tuva.ru-дан.

Хамаатыларының эрге-ажыктарының камгалалында

Өскүс кижиниң өнчүзүңге дегбе

Прокуратура киришкен соонда, өскүс кижиге квартираны эгиткен.

Өскүс уругнун төлээзи Барыин-Хемчик кожуннун прокуратуразынче хомудал кириген, ол 2002 чылда Ак-Довурак хоорай чагырганының доктаалы-биле Айгулина Маадырга квартира быжыглаан, оң ээзи үр үениң дургузунда ынаар кирип чадап турар дээрзин дыңнаткан.

Хыналда үзүндө билдиришкен ээзиниң хомудалы бадыткаттыңан. Өскүс уругнун быжыглаттыңан чуртталга шөлүңге эргелерин Ак-Довурак хоорайның чагыргазы хажыткан дээрзи илереттинген. Чагырга чери өскүс уругнун квартиразын хавырып алгаш, ону өске кижиге берипкен болган.

Хоойлу хажыдышкынын чайладырының дугайында негелдени район прокурору Ак-Довурак хоорайның чагыргазынче кириген. Ону сайгарып көргөш, чагырга чери прокурорнун негелдезин чөптүг деп хүлээп алган болгаш хоойлу хажыдышкынын чайлаткан.

Шак ынчаар өскүс кижиниң хажыттыңан эргези прокурорнун хемчег алганы-биле катап эгиттинген, ол хоойлу езугаар бодунга хамааржыр квартиразында чурттап берген.

Аяс МОНГУШ,

Барыин-Хемчик районнун прокурорунун дузалакчызы.

ТӨЛЕПТИГ ҮЛҮҮН КИИРИП КЕЛГЕН

Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылында хоочун тудугжу, коммунист Иван Александрович Остапеч-биле хоорайның чаартылгазынга төлептиг үлүүн кириштирген тудугжуларны сактып чугаалажып олурувуста, ол хоорайның кол архитекторунга ажалдап чораан Михаил Куулар тыва кижиге болгаш хоорайның чаартылгазынга төлептиг үлүүн кириген.

Михаилди эки билер мен. Оң-биле Кызылдың тудуг техникумун кады дооскан бис. Ынчан-на, техникумга өөренип тургаш, эштерин черчение шыярынга, янзы-бүрү төлевилелдерге башкылап турган кижиге. Салым-чаянныг төлевилелчи дээрзи ынчан-на билдинге берген. Техникумну дооскаш, Красноярскиниң электри четкилериниң трезинге ажалдап баргаш, республикага баштайгы келген бедик вольтулуг электри шугумун ажылгала кииреринге бодунун үлүг-хуузу кириген. Алызындан салым-чаянныг тудугжу кижиге болгаш, 1974 чылда Новосибирскиниң Куйбышев аттыг инженер-тудуг институтунда архитектура салбырын 1979 чылда тергип эки демдектерлиг дооскаш, «Красноярскгражданпроект» институтунун Тывада салбырынга инженер-архитектор болуп, бодунун төлевилелчи ажыл-чорудулгазын эгелзэн.

Алыс-ла коммунист кижиге болгаш, партия кайнаар, чүнү сүмөлээр-дир, ону ак сеткилди-биле күүседип келген. 1981 чылдан 1990 чылга чедир Кызыл хоорайның кол архитекторунга ажалдап тургаш, хоорайны чаартып тургузарынга төлептиг үлүг-хуузу кириген деп, хоочун тудугжу, улуг удуртукчу чораан И.А.Остапечтин чугаалап тургаш Михаил Киим-оолович хоорайның чигине планын тургузуп тургаш, Төп, Мурнуу, Восток болгаш хем ол чарында чуртталга районнарының чаа планын тургускан. Оң-биле чергелештир улуг, чаагай шимелдениң бол-

гаш Кызылдың чурук каасталгазын база хоорайның Төөгүлүг камгалал кеззэн чаартып кылган. Оң идепкейлиг киржилгези-биле Тываның агаар-бойдузунун, чер шимчээшкениниң байдалына дүүштүр (Рихтерниң шкаласының талазы-биле -51 С, 7-9 баллдарга) Кызыл хоорайга панель чуртталга бажыңнарының «72» болгаш «135» чижек төлевилелдерин ажалдаан. Оң кылган төлевилелдери чер шимчээшкениниң үзүндө бодун камгалап шыдаан болгаш кандыг-даа үрелишкенин болдурбаан. Чогаадыккы идепкейлиг ажыл-чорудулгазының ачызында «Кызыл хоорайның төп кеззэниң чурук каасталгазының болгаш архитектура-чурулганының» тускай сорулгалыг хоорай төлевилелин Тываның Россияның составына каттыжып киргениниң 40 чылында, 1984 чылда боттандырган.

Михаил Куулар Тыва АССР-ниң Күрүнө тудуунун архитектура эргелелиниң начальнигге тургаш улуг ажалдарны кылып чоруткан. Тодаргайлап чугаалаарга, оң удуртулганы-биле тудуглар, чаагайжыдылганынче хоорай чагыргазы улуг кичээнгейни салган. Ленин, Кочетов, Рабочая, Бухтуев, Кечил-оол, Гагарин, Комсомольская кудумчуларын чаартып кылгаш, хоорай деңнелдиг автоорукту Калинин, Московская, Дружба кудумчуларына хоорайны оя бээр автооруктарны кылдырткан. Борта бир онзалап демдегеп каар чүүл болза, республиканың найысылалының административтиг хөй-ниити төвүнүн ансамблин тургузарына улуг үлүг-хуузу кириген. Ынчангаш ол — Арат шөлүнүн, хоорай фонтанының болгаш Мани-Хүртүнүн, «Азия төвүнүн» болгаш «Өдүгөн» аалчылар бажыңының каасталгазының, «Ава Тыва» композицияның автору. Арат шөлү Россияның хоорайларының административтиг төптериниң аразында хоорай тудуунун архитектуразының төлептиг черлериниң бирээзи болуп турар. Бо архитектураны хоорай тудуунга

таарыштыр кылганы Михаил Кууларның чогаадыккы ажыл-чорудулгазының бединде ту-биле бадыткап турар. О адын Россияның Архитектурлар эвилелиниң съездизин чаңгыс эвес удаа адаан, архитектура парлалгазынга болгаш солуннарга бижзэн, Россия Федерациязының Архитекторлар эвилелиниң кежигүчаңгыс тыва кижиге болуп руур.

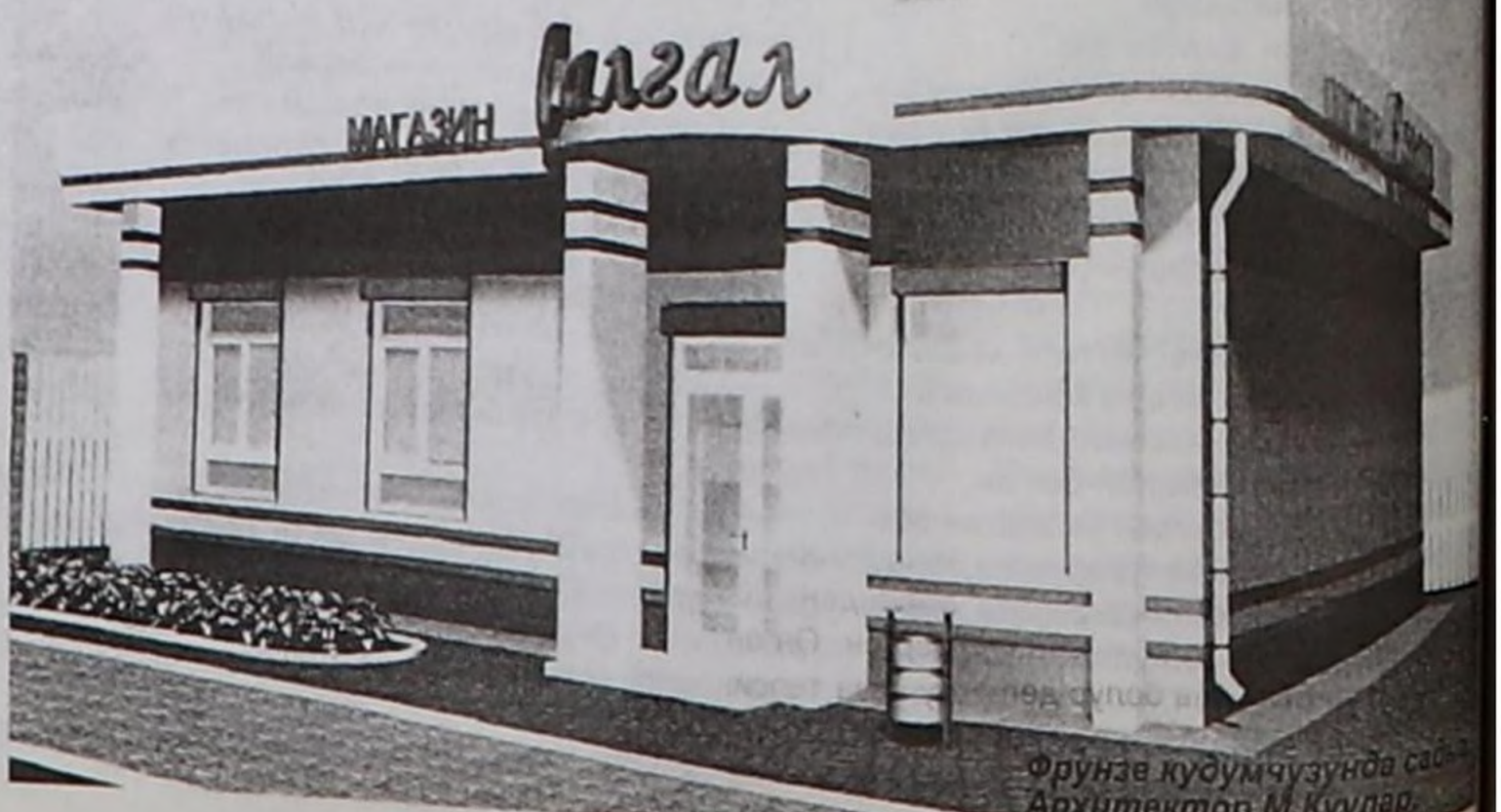
Михаил Куулар Тыва Республиканың найысылалын чаартып кылырын болгаш хоорай тудугларына шылгараңгай ажыл-чорудулгазы дээш хоорайның компартиязының бажың күүсекчи комитетиниң хүндүлел бижиги, «Кызыл хоорайның сайзыралы» болгаш «Кызыл хоорайның чылы» деп медальдар-биле шаңнаткан. Хөй-ниити ажалдарының идепкейлиг киржикчизи. 1982-ден 1984 чылга чедир хоорай Советиниң шупту чыыштарының болгаш 1989 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатыга сонгудуп келген. ТР-ниң Дээди Хуралының Хойуну-жудулга палатазының депутатына сонгуткаш, оң комитетин даргалаан. Ам хуннерде «Чаңгыс демократия Россия» партияның кежигүчү 1992-2002 чылдарда Тыва кожуннун чагырга даргазын ажалдап тургаш, архитектор болгаш кожуннун онзагай булуңу «Азас» туристичи базаны чаартып кылырынга үлүү кириген.

Бо хуннерде Михаил Куулар Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агый агентилелиниң төлевилел смета бюрозунун директорунда ажалдап, бодунун чогаадыккы ажылын уламчыллап чоруур. Оң чогаадыккы ажылын үнелзэн бир онзагай шаңналы, «Соңгу чүктүн биче буурай чоннарының мурнун ачы-хавыязы дээш» делегация чергелиг медаль-биле 1992 чылда шаңнаткан. Ындыг бедик шаңнал алыры амыр эвес, херек дээрзи билдингир.

Сергей ХЕРТЕВ

хоочун журналист

Чуруктуу М.К.Кууларны архивинден алган.

Фрунзе кудумчузунда саа Архитектор М.Куулар.

Владимир Карбый-оолович Чоодунуң 80 харлаар юбилейин уткуштур

БИРГИ БОЛГАШ ДЫҢ ЧАҢГЫС ТЫВА ПОЛЯРЖЫ

Владимир Карбый-оолович Чооду 1935 чылдың апрель 22-де Кызылга төрүттүнген. Өөреникчи тургаш-ла, Олег Кошевой аттыг пионер дружиназының вожагы, аңа база өөреникчилериниң, оон соонда башкыларның комсомол организацияларының секретарына соңгуттургулаан. Политтехнэлдер, уран чүүл өрүлдери, спортчу маргылдаалар, өске-даа хей-ниити ажилдарын организастаарына иергежэн. Боду экииргек, дууларгак, хөгүлүг-баштак, ырлаар, таңылаар, дошпулуур, мандо-кина, баян ойнаар. Школань доозукчузу Лидия Севек-биле (Ким Мандалмаа) кады 1954 чылда Москвага болган 1953 аныяктарның уран чүүл өрүлденин лауреады. Анчы-аа баштаан ол делегацияның уруу «Тувинская правда» база «Шына» үнгүлзэн. Спортка база 1955 чылда Дажы Федор, Мөңге Доржу, Чооду Кара-Хем суглар-биле кады хол бөрүлүнүн область маргылдаа-ына (районунуң командазы ийи-ч черни элзэш) шаңнал-биле ады үшкү спортчу разрядты бир турарында алган.

В.К.Чооду 1951 чылда комсомол райкомунуң ийиги секретарына соңгуткан. Партияның эди школазын доосканын 1954-да, 1958-1961 чылдарда комсомол обкомунуң ийиги секретарына ажилдаан. Ол 1961 чылда Ленинградче көже бергеш, ижилел Эртемнериниң Академиязын дооскаш, «Светлана» дүрүлгө каттыжышкынының комсомол организациязының секретарына, оон 1967 чылда полярлыг экспедицияже үнгүжегир төөгүлүг Смольныйга партияның Выборг райкомунуң структуронга ажилдаан.

Мурнуу полюска туржук, бүгү тарктида дипке полярлыг со-эртем-шинчилел станция-1956 чылга чедир турбаан. 1-черге баштайгы полярлыг анция ажиттыгаш, мугур ол болганда, аңаа тыва кижилер бергеш, Мурнуу Полюстун аңаа «Москва, Кызыл, Чооду» деп бижикиг айтык-адагашты Тываже угландыр-ап каан.

«Соңгу Полюс-1» станция 17 чылдың июнь 6-да ажит-тан турбуже, ол станцияның тузукчуларының бирээзи, атыг радист болгаш поляр-«Сибиряковтун» болгаш полюсниниң походтарының кижизи, баштайгы «Соңгу полюс» станциязының удуртукчу И.Д. Паланинниң эжи, Со-Эвилелиниң Маадыры Эрн-иль-биле, «Соңгу Полюс-3» станциязының начальниги, Со-илистиг Күш-ажылдың Маа-зы Алексей Трешников-биле, «Соңгу-Полюс-4» станциязының начальниги, Совет Эвилелиниң адыры Евгений Толстикове-ди, сураглыг поляржы, Совет Эвилелиниң Маадыры Михаилов-биле тыва кижилер кады алаар, өңүк-тала болур деп аныкым дүжээн боор аан.

В.К.Чооду «Профессор Зубовтун» полярлыг эртем-шинчи-

лел суднозунуң капитанының бирги оралакчызы болбушаан, оон политкилдизиниң начальниги болуп, океанга чораан 8 чылының дургузунда 38 чуртка четкен. Каяа-даа күрүнелер баштыңчылары-биле, эртемденнер болгаш сураглыг кижилер-биле ужуражылгаларны политкилдиз начальниги эрттирер. Ынчангаш ында Чилиниң Президентизи Эдуардо Фрей, моол эртемден-азролог Дулмагийн Церенделег, космонавт Юрий Гагарин-биле-даа «Профессор Зубовка» тырттырган чуруктары бар. Ол Американың Мак-Мердо, Японияның Сева, Австралияның Моусон, Бельгияның Бодуэн Хаан болгаш өске-даа полярлыг станцияларга четкилзэн.

«Профессор Зубовтун» капитаны О.В.Андреевскийни, политкезек начальниги В.К.Чоодуну 1973 чылдың май 17-де Москва келдиртипкен. Олар Антарктиданың доштарына кыстырган «Обь» дизель-электроходту болгаш ында кижилерниң амы-тынын алыр даалга алгаш, ол-ла хүн ээл келгеш, дораан-на Антарктида дипче эжиндирип үнүпкеннер. Ынчан Ленинградка чодураа чечектери частып, Мурнуу Полюска хат-шуурганныг болгаш чыккылама соок кыш эгелеп турган. Улусту чоокку судноларже (1000-2000 км.) дажылаарына, дүн-хүн чок дошту

соокка дош дораан-на доңуп каар. Ындыг соокта улусту чүглө 20-30 минута ажилдаткаш-ла, солустуруп турган. Дүне-даа ындагы. Амы-тын кес кырынга келген.

В.К.Чоодунуң «Профессор Зубову» делегейде эң улуг эртем төвү ол. Ында 63 өрзэл, 19 лаборатория, ракеталар салып үндүрер туруш, күчүлүг лока-торлар, харылзаа херексел-дери, саналга төвү, аш-чем, эт-херексел болгаш кывар-чаар чүүлдер складтары бүрүн. Ол суднону өске суднолар, 13 самолет база вертолеттар үдеп чо-руур. Оларга чер кырының хей-станциялары, институттар ду-залажыр. Хүнүн-не 120 чедир агаарже адып үндүрүп турар радиоизондулар, черниң кылымал эдеринчилери секундада-даа харылзаа үзүктелдирбес, чугула медээлерни кайы-даа чурттан дамчыдып турар. Суднонуң хей-эртемденнери мындыг байдал-дыг ажилдап турар.

Экваторнуң 50 градус изии, Антарктиданың 70 градус соогу кижиниң ка-дыын тоор эвес. Бо ийиниң кайызынга-даа чылдың-на каш катап таваржыр болганындан, тыва поляржыны эмчилер 1975 чылда полярлыг экспедиция чоруурун чөпшээрэвзэннер. В.К.Чооду оон бээр пенсиялаа-же чедир партияның Ленинград

«Профессор Зубовтун» капитаны О.В.Андреевскийни, политкезек начальниги В.К.Чоодуну 1973 чылдың май 17-де Москва келдиртипкен. Олар Антарктиданың доштарына кыстырган «Обь» дизель-электроходту болгаш ында кижилерниң амы-тынын алыр даалга алгаш, ол-ла хүн ээл келгеш, дораан-на Антарктида дипче эжиндирип үнүпкеннер.

буза тепсип, суднону камгалап алырынга болгаш ыңай-бээр чоруурунга 3 ай 21 хонук чарыг-даттыгаш. Бо маадырлыг чорукка киришкен улусту Ленинград чүглө сентябрының 6-ның соок, хаттыг хүнүнде уткуп алыр ар-галыг болган. Ынчан В.К.Чооду Октябрь Революциязының орден-биле шаңнаткан.

Дошка кыстырган «Обь» дизель-электроходту уштур экспедицияның начальниги А.Ф.Трешниковтун «Закованный в лед» деп номундан байдалдың кайы хире берге турганын билип ап болур. Кыстырган «Обьтан» доштуң кыдыына чедир 600 километр. Суднонуң ап чораан самолеттары-биле болгаш вертолеттары-биле чаза тепсип чорааш, «Зубов» «Обька» 300 километр чоокшулай берген. Оон ыңай чүглө ужар. Бүдүн чартык ай иштинде дүн-хүн чок кылган ажилдың түнели бо.

«Обьту» дош 30 градус ий-лендир кызып алган. Ниити дош хүнде 3 миль чылып турар болгаш, «Обь» баштайгы кыстырган черинден 200 километр ырай берген. Он-он метр кылын дош-ту чаза тепсип, бомбалап турза-даа, бузундуларны күчүлүг тра-кторлар-биле ырадып четтикпейн турда-ла, 70 градус чедип турар

хооркомунуң сектор эргелек-чизинге ажилдаан. Төөгүлүг Смольныйга ажилдаан дың чаңгыс тыва кижилер Владимир Карбый-оолович Чооду болган.

Бирги болгаш дың чаңгыс тыва поляржыныстың ада-иези – Тываның баштайгы эмчилери. Карбый-оол Демур-оолович Чооду 1914 чылдың июль 7-де Алды-Кара-Хөлдүн Арты-Ажыкка төрүттүнген. 1929-1931 чылдарда Самагалдай школазының өөреникчизи. 1931-1934 – Иркутскиниң медтехникумунуң сургуулу. 1934-1940 – Самагалдайга эмчи, эмнелге эргелекчизи. 1940-1942 чылдар – Кызыл-Мажалык эмнелгезиниң эргелекчизи. 1942-1945 чылдар – Самагалдайга эмчи, эмнелге эргелекчизи. 1945 чылдың май 9-та Кызыл эмнелгезинге мөчзэн.

Поляржының авазы Таисия Михайловна Кукарцева – Иркутскиниң медтехникумунуң доозукчузу, бүгү назынында эмчи болгаш медсестра болуп, чонга бараан болган. Мал азырап, ак чем кылырындан эгелзэш, белиннээринге чедир тыва-жаан. 1988 чылда Самагалдайга мөчзэн. Уругларын шуптузун эртем-билигге чедиргеш, өглөп-баштап каан. Володязы – поляржы. Саяназы – статистик, партия

болгаш Советтер ажилдакчызы, Самагалдай көдээ Совединиң (суму чагыргазы) даргазы тур-гаш, чок апарган. Светазы – газ чериниң ажилдакчызы, бажың ээзи. Росиназы – Чадаана биле Сарыг-Сепке дүрген дуза че-дирер эмчи чораан. Чербиде хуу ажилдыг Маадыр Севзэн биле Самагалдайда шериг комиссариадының бухгалтери Моңгуш (Севзэн) Кара-кысты база Таисия Михайловна азырап өстүрген.

Кадык камгалап яамы-зы чок турда, ТАР-ның Культур-яамызы Кызыл-Мажалыктың эмнелге эрге-лекчизи Чооду Карбый-оолду 1942 чылдың июль 22-деги №71 дужаалы-биле Самагал-дай эмнелгезин эргелекчиле-дип чорудупкан. Карбый-оол шөлээзин төрзэн Кара-Хөлүңгө төндүргеш, кожуун төвүңгө кел-лирге, чурттаар бажыңының сеп-телгези доозулбаан болган. Ын-чангаш эмнелгезиниң дежурный өрзэллинге хонаттаар ужурга та-варышкан. А Таисия Михайловна У-Шынаа биле О-Шынааның эм-чизи болуп, У-Шынаага арткан. Келир үениң кара чаңгыс тыва поляржызы болур бичии Вовка үжүктү У-Шынаа школазынга ын-чаар шигээдип эгелзэн.

Володзяның Самагалдайның тыва 7 чыл школазы 1950 чылда кады дооскан чаңгысклассчыларындан Ко-данмай Шәмбүй башкы – Шуур-макта, Нугуй (Чалдыг) Билчей-маа башкы – Эрзинде, Куңгаалай Диизенмаа башкы – Балгазында, Лайдып Саар – Бай-Хаактың кырганнар бажыңында. Чоок өөрүндөн О-Шынаа школа ди-ректору Ималдай Каңгай-оол Ленин орденин, Казахстанга школа директорлап чораан Ва-сильий Манчык-оол, херээжен-нер, башкы, партия ажилының хоочуну Анна Шараевна Шы-рап, педагогика институтундан пенсиялаан башкы Елена Сы-ратовна Дажы, Эрзин база Тес-Хем райкуускомнарның даргазы чораан Николай Доржу Чылды-гыр, Кызыл-Арыгга башкы Чооду Дүкеек, Би-Хемге база Кызылга башкы Дондуп Делгер-оол, Ак-Туругга башкы Оюн Янчамаа, угбашкы башкылар Сарыглар Долгар, Санчымаа Дөңгүр, Дам-был-оол (Чооду) Маны башкы, Чооду Вера эмчи, башкы база тудугжу Көкер-оол, тракторист база чолаачы Хүрөң-оол биле Таяй Самзылар, баянист меха-низатор Оюн Мартый-оол, Со-веттер (Чадаана, Сүт-Хөл, Улуг-Хем) ажилдакчызы Бугалдай.

Поляржыныстың ады «ХХ чүс чылда Тываның тер-гийн кижилери» база «ХХ чүс чыл, Тес-Хем, Самагалдай» деп тураскаалдыг Хүндүлел дептерлерде мөңгөжиттинген. Самагалдайның хүндүлүг ха-маатызы. 1940 чылдарда школавыстың Олег Кошевой аттыг пионер дружиназының даргазы турганын барымдаа-лааш, Самагалдайның №1 школазының катап тургустунган пионер организациязынга бирги болгаш дың чаңгыс тыва поляржы Владимир Карбый-оолович Чоодунуң адын тывыскан.

2014 чылдың май 21. Сөөлгү коңга. Самагалдайның тыва (орус-даа) 7 чыл школазының эң сөөлгү (1954) 16 доозукчузундан арткан 2 чаңгысклассчызының бирээзи Ямаа Уртуевна Соян, эмчи Наталья Сундуйевна Моңгуштуң өмүнээзинден мугур 60 чыл болган сөөлгү коңгавысты бодааш, школамга бардым. Дажылга кады чурттап, хей-ниити ажилдарына болгаш область маргылдааларына кады кир-жип чораан эжимге тураскаат-кан мындыг баннерни школамга бердим. «Профессор Зубов» эртем-шинчилел суднозунуң политкезэниң начальниги бол-гаш капитанының бирги оралак-чызы, дың чаңгыс тыва поляржы Владимир Карбый-оолович Чоо-ду – Самагалдайның тыва 7 чыл школазының доозукчузу. Бо баннерниң дең кезиин «Поляр-ник СССР» деп дыка өңгүр хөрөк демдээ каастап турар.

«Май 21 – День Российско-го Полярника». Мындыг чарлап ол хүн телевизордан ыравады. Мындыг хүн база бар чүве-дир дээрзин 60 чыл мурнунда доос-кан кырган (1929) школамдан билдим.

Чаңгыс поляржыныс апрель 22-де 80 хар-лаар. Тыныш бачыдаар агаарлыг полярлыг стан-цияга 8 чыл улаштыр чораа-нындан кадыының баксыраа-нын, бажыңындан барык-ла үнемстей бергенин ол меңээ те-лефон дамчыштыр чугаалады. А оон Совет Тываның 30 чыл оюн таварыштыр Тывага аът чуруктуг аяктарны «Светлана» каттыжышкынынга кылдыр-тып турганын ынчангы садыг сайыды Хертек Карбай-оол ам-даа утпаан. Поляржыныстың ол байырлалда чугаазы тыва радиода бар боор. Оон соонда ол төрзэн черинге келбзэн.

1980 чылдарда «Шының» даалгазын езугаар баарымга, ында өөренип турар тыва сур-гуулдарже телефоннап орду, Хер-тек Сүге-Маадыр (обком), Ликтан Тараачы (Өвүр) суглар оолдарын чагып каан чүве деп.

Оон математик Салчак Сере-нот башкы суглар чурттаар өрзэл айтырага, телефон-биле ол-ла дораан чогуудуп берди. Ам-даа болза Александр Шокон, өске-даа улус аңаа бо-ла чеде берген боор-дур. А оон төрзэн У-Шынааның чонундан, төрөл-дөргүлүнүн аразындан чаңгыс борбак тыва поляржының 80 харлап турарын эскерген кижилер бар ирги бе?

Кара-Күске ЧООДУ, хоочун журналист.

Мергежилинге бердинген башкым

Башкы деп сөстү кезээде улуг үжүктөр-биле бижип, сеткилимден чоргаарланып адап чоруур мен. А Раиса Кунзен-ооловна Лойгунуң дугайында онза чылы-биле чугаалаксаам кээр.

Мергежилинге бердинген, ажылынга алдаржаан башкым Раиса Кунзен-ооловнадан ажылымга болгаш амыдыралымга даа хамаарышкан арга-сүмени ап, Бай-Дагның «Дамырак» уруглар садында кижизидикчи башкылап ажалдааш, 25 чыл чедип тур мен.

Башкым-биле салым-чолум тудуштурган оруум 1976 чылдың сентябрь 1-ниң хүнүнден эгелзэн. Ынчан мени күрзүкпайлар эш-өөрүм-биле кады 6 уруг, 20 оол, шупту 26 кижини 1-ги класска аныяк башкы Раиса Кунзен-ооловна Оюн хүлээп алган.

Демир-үжүк тудар кылдыр
Тенек оолду чааыктырган
Карандаштап чуруур кылдыр
Кадыг холду өөреткен
кижи кымыл?

Баштайгы-ла башкым
ол-дур!

«А» деп үжүк айтып бергеш,
«Ава» деп сөс бижиттирген.
Самбырага саннар бижээш,
Сайгартып, өөреткен
кижи кымыл?

Баштайгы-ла башкым
ол-дур!

Эге класстарга эртем-билигин эге чадазын салган баштайгы башкым-биле аравыста харылзаавыс 1990 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскаш, башкы мергежилин чедип алганым соонда, Бай-Дагның «Дамырак» уруглар садынга кижизидикчи башкылап ажалдап эгелзнимден улам быжыг доңнаттынган. Ол үеде башкым уруглар садында ар-

Эрзин районнуң Бай-Даг ортумаа школазынга эге класстар башкызы бооп ажалдап эгелзэн. Алызында уран чүүлге сундулуг талантылыг болгаш Раиса Кунзен-ооловна Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура институтун 1983 чылда доозуп, дээди эртемниг культура ажалдакчызы мергежилди чедип алгаш, башкы ажылын кагбайн уруглар садынга кижизидикчи башкылавышаан, музыка башкызы бооп ам-даа ажалдап чоруур. Башкы стажы 38 чыл чедип турар.

Чаштары башкызын «Баян башкы» деп адаары безин чаптанчыг. Ол адынга ылап-ла төлөпиг кижиге, Башкымнын баяннаар болгаш хөглүг-оомаа аажок, ырлаар «хааржаан» тудупканда, ырла-дып, самнадып, оюн-тоглаазын салбас, черле кижиге чалгааратпас, баштак чаңын ам-даа салбаан. Ол — ажылынга ылап-ла сеткилинден бердинген, кызымак, тывынгыр, чогадыкчы, онзагай салым-чаянныг болганындан уругларны, ада-иелерни болгаш кады ажалдап чоруур коллективин бодунче хаара тудуп, оларны сонургадып шыдаар тускай сорунзалыг кижиге.

Ынак башкым-биле чаңгыс коллективте, чаңгыс бөлүктө эгин кожа хөй чылдарда ажалдап, үениң агымындан чыда кагбайн чаа негелделер-биле школа назы четпээн уругларга башкылаашкын ажылының чажыптарын чедимчелиг чорударынга ажыктыг өөредилгиге арга-сүмелерин ап чоруур дагыныкчы башкылыг, аас-кежиктиг болганымга, өөрүп чоруур мен. Раиса Кунзен-ооловнаның кызымак, үрөтүнелдиг ажал-ижин, кожуунуң өөредилге чериниң, сумунуң болгаш кожуун чагыргазының, кожуунуң культура албан чериниң база ТР-ниң өөредилге

га-дуржулгалыг кижизидикчи башкы болгаш, музыка башкызы бооп ажалдап чоруур кожуунда мурнакчы башкыларның бирээзи. Бир дугаар өөреникчизи буянныг башкы мергежилин чедип алганынга башкым өөрсен сеткилин чажырбайн, уруглар кижизидилгези дээш тура-соруктуг, бурунгаар көрүштүг, чаартыкчы үзөл-бодалдарлыг, кады демниг ажалдаарын күзеп, деткип, байлак арга-дуржулгазын харам чокка дамчыдып берип чоруур.

Раиса Кунзен-ооловна Тес-Хем районнуң Белдир-Арыг суурунга 1956 чылда төрүттүнген. Ол Чыргалаңды школазынга өөренип киргеш, ортумаа школына Самгалдайга 1973 чылда дооскан. Школа дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге 1976 чылда «Эге класстар башкызы» мергежилди чедип алгаш, ажал-ишчи оруун

яамызының хөй санныг хүндүлүг бижиктери, күш-ажылдың хоочуну болгаш «Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажалдакчызы» деп аттары бад-дыткап турар.

Ол — бир оол, бир уругнуң ынак авазы, 4 уйнуктарның эне-релдиг кырган-авазы. Өөнүң ээзи Артур Широкович Лойгу-биле 1984 чылдың август айда өг-бүлө туткаш, сумунуң хүндүткелдиг, үлөгерлиг өг-бүлөзи бооп чурттап чоруурлар. Ынак башкымга буянныг ажал-ижинге ам-даа хөй-хөй чедишкinnerни, сеткилимниң ханызындан байырымны чедирип, аас-кежикти, ак орукту, быжыг кадыкшылды, узун назынны күзеп ор мен.

Элла ХОРЛУУ,
Эрзин кожуунуң Бай-Даг сумузуңуң «Дамырак» уруглар садында кижизидикчи башкы.

ӨӨРҮШКҮНҮҢ БАЖЫҢЫ

Эрзин кожуунуң Булуң-Бажы суурга 1956 чылдың декабрь 25-те 25 олуттуг ясли-сад ажалдап турган. Ол үеде иелер ажы-төлү төрүттүнгөш, 2 ай чедерге-ле, ажалдап эгелээр турганындан, ясли-садка 2 айдан өрү назылыг чаштарны хүлээп ап, хондур-дүндүр ажаап, карактаар улуг хары-салга ажалдакчыларга онаажып турган. Эгезинде чүглө 4 кижиге: Бадма Кыргысовна Азыраа — эргелекчи, Даваалай Лораевна Банзалай — няня, Тамара Артемовна Дечитмаа — эмчи сестразы, Чанчиймаа Ликтановна Күндүү повар бооп ажалдап эгелзэн.

Хөй кезинде кедээде малчыннарның ажы-төлүн машина-биле чыып алгаш, ясли-садка эккеп, ашкарып-чемгерип, сууржуң чуртталгага өөредип, школага белеткээр турган. Моол-биле кызыгаар черде турар болгаш, ол бичии чаштар ада-иезиниң аайы-биле моол

дан өрү назылыгларны хүлээп ап, уругларны 3 бөлүккө чарып, ажалдакчыларның санын өстүргөн. Ол үеден бээр аңаа буянныг ажалды кылып чораан ажалдакчыларга: Ч.А. Соян, Р.Ш. Омзаар, К.Б. Бадарчы, Т.С. Бөмбээлей, Н.Б. Баа-Хөө, Д.С. Эрин олар хамааржыр.

хонаштарын сонургадып, малчын кижилерниң ажал-амыралы кандыг болурун көргүсүп, долгандыр турар бойдук чер-чуртунга, кижилерге ынак хумагалыг болур деп чүүлде билиглерни кижизидикчи дамчыдып турарлар. Бо айрыгларны шиитпирлеп, уругларга өөредип чоруур башкыла А.Х. Дондук, К.Д. Өнер, С.С. Вил олар хамааржыр.

Уругларны бүгү талазы-бы сайзыраңгай, чараш чүүлде ылгап билир кылдыр, культуура ажы-чанга өөредип, 10 ачыл дургузунда танцы-самиздэлин удуртуп келген кижизидикчи башкы М.Б. Кунжуап ажылын демдеглевес апражы

Уруглар садының чаштары.

дылга чугаалажыр турганындан ясли-садтың кижизидикчи башкылары баштай моол дылдан тыва дылче очулдуруп, тайылбыр ажылын кылып турган. Суурда чурттап турар уруглар тыва дылды билир турганын ол үениң ясли-сад ажалдакчылары сактып чугаалажып чоруур. Шак ынчалдыр эге билигни ясли-садка ап чораан ооң бирги доозукчулары оолдар, кыстар ам 60 хар ажып, боттарының ажы-төлүн өстүргөш, кырган ада-иелер апарган янзы-бүрү адырларда ажалдап чорууру солун. Оларга Алексей Намчаа, Римма Бөөвей, Валентина Дамдын, Владимир Нурзат, Любовь Идам болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Уруглар садының ажылынга ол үениң херээжен чону боттарының билиин, күжүн, уйгу-дыжын харамнанмай, ак сеткилдиг, сонургалдыг ажалдавышаан, колхоз-совхозтуң ажылынга киржип, хөй-өшкү, теве кыргылдазы, сиден-ширбиел белеткели, малчыннарның кыштагларынга көржөң хоорарына иделкейлиг киржип, күш-ажылдың тергиннери бооп ажалдап чорааннар. Оларның аттары уруглар садының төөгүзүңгө артып, аңаа өзүл-доруккан ажы-төлдүң сагыш-сеткилинге буянныг кижилер кылдыр санаттынып чоруурлар. Уруглар садының эргелекчилеринге Б.К. Азыраа, М.Т. Кыныраа, Ч.Д. Хобига, Ч.С. Сандык, О.Х. Баадыр, У.Т. Серендук ажалдап чорааннар.

1968 чылда ясли-садка 6 ай-

Оларның кылган ажылы-ижи, үлүг-хуузу улуг дээрзин амгы салгалдар билип, сактып чоруурлар.

Амгы 50 олуттуг уруглар садының бажыңын 1976 чылда ажылгалга кириген. Уруглар сады — өөрүшкүнүң бажыңы чүве болганда, ооң ажалдакчылары үениң негелдезинге дүүштүр ажалдап, бүгү-ле бар аргаларны ажылынга ажалдап чоруурлар.

Тыва чаагай чаңчылдарны, езу-чурумну, сагылгаларны уругларга билиндирип, арттырып бээр сорулга-биле башкылар коллективи 2000 чылда «Тыва чаагай чаңчылдарны, улусчу педагогиканы школа назыны четпээн уруглар албан черинге өөредири» деп программаны ажалдап кылган. Аңаа үндөзилеп, 2010 чылда уруглар садынга тыва чаңчылдарның, культураның музейин ажалдап. Ооң ажылын 1-ги категорияның башкызы А.Х. Дондук удуртуп турар. Башкыларның, ада-иелерниң, уругларның күжү-биле сумунуң, кожуунуң ат-алдарлыг, каас-чараш черлерин, дескиндир турар бойдустуң болгаш дириг амытаннарның харылзаазын ажы-төлгө чоок таныштырып, макеттерге көргүскени солун. Уругларны школаже өөренип киреринге белеткеп, чылдыңна республиканың национал музейинче экскурсияларны кылып, чурттап турар суурунуң, кожуунуң ыдыктыг черлеринге чедирип, ада-өгбелериниң чайын, кыжын чурттап чораан

Коллективтиң шыдамын ажылының түңнелинде, уруглар садының даштында дарталдыр кадып, куу хүл-дөү черни каш катап чардыр өдекшидип тургаш, улуг хөчээлдиг ногаа тарыыр шеңкел кылып алганнар. Оон эл дүжүттү ажаап ап, уругларга гаа аймаан, янзы-бүрү өөренилери чылдың дөрт эргилдез де берип келген.

Уруглар садының ажылы амыдыралы-биле чүглө кожуундан эвес, а республиканың янзы-бүрү булуңнарында сонургап, арга-дуржулгазын солчуп кээп турарлар. Аал-лар эки үнөлөлдү берип турарына ажалдакчылар өөрдүр турар.

Ниитизи-биле республиканың уруглар садтарының ажалына эрткен «Эң эки уруглар сады-2003» деп конкурска 2 черни ээлеп, диплом болгаш 30 муң рубль түнү акша шаңналын алган. 2010 чылда кожуун чагыргазында даргазының грантызын төлөпиг бооп, 10 муң рубль ша-биле шаңнаткан. 2012 чылда Бүгү-россияның «Уруглар сады — уругларга» деп 2 конкурсуңга киришкеш, коллектив «Күрүнениң эң эки уруглар сады» деп номинацияның төлөвикчизи болган. 2013 чылда «1001 идеясы» деп республиканың чергелиг конкурстуң тиилекчизи бооп, диплом-биле шаңнаткан.

Римма ЧАВЫНЧА

Авторнуң тырттырган уругу.

Өг-бүлө — күрүнениң чөлөнгижи

УС ДАРГАН, УРАН-ШЕВЕР

Чоннуң аразында ус дарган, уран-шевер улус хей. Оларга Григорий, Лидия Базыр-оолдарның өг-бүлөзи дорт-ла хамаарылган. Өгнүң эр ээзи Григорий Монгушович алызындан ус-дарган, кылбас-тутпас кылды чок, демирден янзы-бүрү ала чазаар болгаш күш-ажыл кылып башкылап чораан. Хемчээ ээзи Лидия Кыргысовна класстар башкызы, улусчу чурт-чаңчылдарны база өөредип чораан. Хүндүлүг дыштанылгаче келе-даа, тыва национал идиктер даараар, аргыттынар, кидис чыгар, алгы-кеш эттээр.

Кады чурттаандан бээр 30 чыл болганнар. Ак-Чыраа чуртта шаанда чурттап орган бажыңын даштындан безин берге, херим-кажаазын угулалар-биле каастаан, иштинче өөргө бээр, эжик-соңга пестерин албактап тургаш даарап каастаанын чаңгыс чер-чурттуглары атыр. Оон соонда-даа чуртта бажыңы шевергин, аргытты-биле эрткен-дүшкен чонну чуртадып, канчап четтигип, чурт кылыптарга ындыг чараш чурт бээр чор деп кайгады бээр. Чоннуң кайызы-даа ажилгыр, кээ, олут орбас. Кадайы аргаан-даан хептерин, бажыңның эр

ээзи узанып-дуңзаалаан херекселдерин садып тургаш, ажил-төлүн дээди эртем чедир өөредир аргалыг болганнар. Ус дарган, уран-шевер өг-бүлө беш кыстыг. Беш кыстың кайызын кандыг дээр, ава-ачазының бүзүрелин шынзытканнар: улуг кызы Аржана Тываның күрүне университетин дооскан, амгы үеде өөнүң ээзи Шолбан-биле Кызыл хоорайда хуу сайгарлыкчылар, Азияназы — Өвүр кожуунуң төп эмнелгезинин ниити аарыглар эмчизи, күдээзи Омак — чолаачы; Тайганазы дээди эртемниг социал ажилдакчы, Хайыракан суурда ажилдап, чурттап чоруур, Анай-Каразы — информатик-технолог, күдээзи Тимур — полицейжи, бичи кызы Солун-кыс — технолог, күдээзин Чингис дээр. Он чаптанчыг уйнуктарлыг.

Кандыг-даа кижичырык черге төрүттүнгөш, черин-чуртун каастаар, амыдырал тудар салымныг. Беш кыстың иези чоргаар болбайн канчаар, Лидия Кыргысовнаны көөрге, тыва тонун кедипкен, хөй-ле уйнуктарына бүргедип алган чоруур. Ол — ССРЭ үезинин херек демдектеринин эдилекчизи, Москвага болуп эрткен аныяк башкылар шуулганының делегады. Күш-ажылдың хоочуну. Григорий Монгушовичини ажил-төлү хол куруг орбас, маска азы эгээ тудупкан, иженген ораарыга чаңчыгып калган. Аныяндан тура эрес-кежээ диртип, мактадыр. Москваның Көдээ ажил-агыйның чедиишкениннин делгелгезин көөр шаңналды база четтирген. Амгы үеде ыяштан калбак оруннарны, ширээ стол, сандайларны чазап, демир-дестен изиг-демирни дээш, черле ынчаш дарган кижинин ажилын шуптузун кылып турар.

Улуг-Хемниң Хайыраканга чурттап тургаш, «Улусчу ус-шевер» деп биче бүдүрүлгө тургузуп алган. Чоннуң хергелзэн барааннары изиг-демир, өг эжиктери, аът тергези, оон шанаа, аптаралар чазап кылып. Изиг-демирни хоолайы-биле хайындырган соонда, оон үүрмек демир кескиндилеринден мангал, кыскаш, хүл-узар дээн ыскаш херекселдерни, өг эжиктери, аптаралар чазаан ыяш артынчылары-биле согааш, далган өөр ыяш, зыт доораар калбак ыяш, бичи аптаралар дээш, оон-даа эскезин шуптузун кылып. Чоннуң чагыгларын хүлээп алгаш, бедии, калбаа, узуну дээш, хемчээлиниң аайы-биле кылып. Аът шанаан, тергени чагыг езугаар кылып бээр. Оларның кылган ажилдарын республиканың чону делгелгелерден садып ап турарлар.

«Ус дарган эр чуртун каастаар, уран кыс аалын каастаар» деп чоннуң чечен сөзү бар. Базыр-оолдарның өг-бүлөзи Кызыл хоорайда хемниң солагай талакы эринден чер садып алгаш, чаа бажың-балгат тудуп алганнар. Сад-огородту өстүрбүшаан, малын малдап, сайгарлыкчы ажил-ижин база холдан салбайн

ден садып ап турарлар.

«Ус дарган эр чуртун каастаар, уран кыс аалын каастаар» деп чоннуң чечен сөзү бар. Базыр-оолдарның өг-бүлөзи Кызыл хоорайда хемниң солагай талакы эринден чер садып алгаш, чаа бажың-балгат тудуп алганнар. Сад-огородту өстүрбүшаан, малын малдап, сайгарлыкчы ажил-ижин база холдан салбайн

чурттап орарлар. Уругларының ава-ачазына тураскааткан альбомунда дараазында одуруглар ада-иезинге хүндүткелин, чоргааралын, ынакшылын мынчаар илереткен: «Ада сөзү дагдан бедик. Авазының — далайдан ханы». Өске сестер артык апаар.

Галина МАСПЫК-ООЛ.
Чурукту өг-бүлениң архивинден алган.

АМ-ДАА БИСТИ ӨӨРТҮП ЧОРЗУН!

Кырган-ачам Юрий Монгушович Бызытпааның төрүткен чери Алдан-Маадыр улусунун Манчүректин Хам-уу деп чер. Ол бодунуң ажил-базымын 1961 чылда В.И. Ленин атыг «Тыва даг-дүгү» бинадының ажилчыны кылган эгелзэн. 1966-1969 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин тиргениниң соонда, 1969-1972 чылдарда Алдан-Маадыр улусунуң эмнелге пунктузунга эдшерлеп, ук совхозтун комитетинин секретарынын кылганнар комитетинин дарга, көдээ Совет даргазынга, Хөл партия райкомунуң ордастыг килдизинин инструктаж, ниити килдис эргелекчиге, партком секретарына аш ол совхозтун директору, Сүт-Хөл кожуунуң тус чер элекчилер хуралының 1-ги кызын даргазынга дээш, 46 арның дургузунда удуртур дарга ажилдап келген. Ол ажил-агый талазы-биле сак билгилг, кады ажилдаан эрүнге сагыш човангыр, даг-ажиылынга харысалгалыг учку.

Кырган-ачам чаңгыс эвес районнуң болгаш сумунуң тады кылдыр соңгудуп чор. 2002-2006 чылдарда ТР-ниң Дээди Хуралының элекчилер палатазының деңгээлине соңгудуп, тус чер бот-арылгазының талазы-биле чет даргалап ажилдаан, 2010 чылдарда ТР-ниң Хуралының депутатынга чорган. 2011 чылдарда үре-түннелдиг ажилы дээш хөй санныг эл-макталдарга төлөптиг ТР-ниң Чазак Даргазының Дээди Хуралының хүн-бижиктеринин, ТР-ниң

Юрий Бызытпаа уруглары-биле

«Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалының болгаш «ТР-ниң көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» аттың эдилекчизи.

Амгы үеде Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазының оралакчызы. «Чаңгыс демниг Россияның» политиктиг партиязының эге организациязының Алдан-Маадыр суурда секретары.

Өөнүң ишти, бистиң кырган-ававыс Светлана Тюлюшова Бызытпаа — башкы, «РФ-тиң өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы. Бүгү назынында Алдан-Маадыр ортумак школазынга башкылап ажилдап келген, ам хүндүлүг дыштанылгада. 2 оглу, 2 кызы дээди эртемни чедип ап, улус-чонунга бараан болуп, Тывазының хөгжүлдизинге үлүг-хуузу кирип, ажилдап-чурттап чоруурлар. Олар 11 уйнуктарының энерелдиг кырган-ачазы, кырган-авазы.

Бис Алдан-Маадыр суурда кырган-ававыс, кырган-ачавыс бажыңыга дыштанып баарынга

ынак бис. Хүндүс бажыңның шупту ажилдарын кылып каап-каш, кежээ шупту олурупкаш, кырган-ачамның солун чугааларын, тоолдарын дыңнаксаар бис. Мээң кырган-ачам кандыг-даа ажилды «сегирип алганда», эчизинге чедирбээн шаанда, амыравас кижичи, ону албан кылгаш амыраар. Ол кандыг-даа ажилды кылып: балды, хүүрек тудупканда, бызаңчы-тудугжу-даа апаар, сакпың-сава тудупканда, кончуг чаагай чөмнөрниң «автору» повар-даа апаар, демир-үжүк, саазын тудупканда, чогаалчы, бижикчи-даа апаар-ла. Күш-ажылды эр-кыс, аар-чиик деп ылгавас кижичи, дөгөрезин кылып. Кыжын, чайын, кажан-даа ачамның анаа органын көрбээн мен. Уругларын база ажил-ишке өөреткен. Байырларда болганда, ол хөглөп, таңчылай бээр болза, уйнуктары бисти-даа ажил самнаар. Ажил-төлүнүң келир үези дээш сагыш аарып чоруур, сагыш човангыр, биче сеткилдиг ада. Ачавыстың бисче кадыг сөс чугаалаанын чер-

ле дыңнаваан мен. Шак ыңдыг ховар дээн кырган-ачалыг болганымга чоргаарланмас аргам чок.

Тыва кижичи бодунуң угун-дөзүн тос ада ажилдыр билири ыдыктыг чаңчыл турган. Тос ада ызыгуурун, төрөл аймаан билири, чурттап чораан черлерин албан билири — чараш чаңчыл. Кырган-ачавыс Юрий Монгушович бисти үргүлчү төөгү-биле таныштырып, бодунуң өгбелерин танып-билир болурунга, төрзэн черин, тек кээп дүшкен чуртун ыдыкшыдып, аңаа мөгөйип чоруурун өөредип, кижизидип чоруур. Кырган-авам, кырган-ачамның чугааларындан мээң өгбелерим төөгүде изи арткан маадырлыг кижилер-дир деп улуг сонугуругал-биле билип алган мен.

Кырган-ачамның ачазы Монгуш Ыдый-оолович Бызытпааның авазы Муң-Харлыг өгбөвис алдан-маадырларның база бир ат-сураа алгаан киржикчилери, харын-даа баштынчызы Самбажык, Садыяжык алышкыларның хеймер кыс дуңмазы Дагыр-Салааның улуг уруу. Ынчап кээрге, кырган-ачамның ук-төөгүзүндөн алырга, алдан-маадырларның салгакчылары болур бис. Тываның төөгүзүндө балалбас исти арттырган өгбелеримге чоргаарланып чоруур мен.

Бо чылын кырган-ачам Юрий Монгушович Бызытпааның 70 харлаан байырлалын таварыштыр, уйнуктарының мурнундан байыр чедирип, бүгү-ле чүүлдерге чедиишкенин, быжыг кадыкшылды, ам-даа бистиң аравыска солун чугаалары, тоолдары-биле бисти өөртүп чоруурун күздөвис.

Идегел БЫЗЫТПАА,
Суг-Аксы ортумак школазының 11-ги класының өөреникчизи.

КЫРГАН-АЧАМ ЧАГЫ

Ол 1951 чылдың дыштанылгаче үези. Кежээликтей суурууска чедип келдивис. Авам, ачамның бичи борбак бажыңыга кире бээримге, улусунуң амыраары аажок.

— Кырган-ачаң пат ийин, оглум. Орайтаваанда барып ужуражыгып — деп, авам сүмелей-дир. Кырган-ачам мени көргөш аажок өөрүп.

— Экизин, оглум чедип келген. Кончуумну көрөм, туруп шыдавас болу бердим. Буттарымның ийи чодазы ышкан, согааш-ла. Харын-даа чедип келген-дир сен. Мен-даа бурганнаар шагым манай бердим. Кадай, сарыг ирттиң ужазын дүлүвүт. Оглум-биле чииривис ол.

Ынчан 14 харлыг, шору эр апарган мен. Чаглыг зыт чиир харым кайда боор, чүгле кырган-ачамны дыңнап олур мен.

— Мээң чагымын утпас сен, оглум. Аас-дыл, шош-содаага киришле. Ок-бижек тутпас, нүгүлдөп-мөгөлдөп болбас, улуг улусту хүндүлөп, дыңнап чор. Чүгле бодунга бүзүрээрден кедилгичү чок. Болур, болбас, таныыр, танывазы улуска бүзүрөп, оларның аяаның эрин ызырып болбас. Өре-шире кылып, улустуң бак аксын дыңнап, хоп-чипке, нүгүл-хилинчекке таварышпа. Кодан-чуртум камгалап, бо-ла Калбак-Тейим эдзэнге мени ажап кагзыннар. Мунгарава, оглум. Орайтай берди. Могоп-турулган кижичи барып дыштан — дээш, бажым чыттап каан.

Ам мен кырган-ачамдан-даа улуг апардым. Бодап чорааш-ла, кижичи чазыгны кылыптар. Хой кежээкизи кадаргаш, аалдан ырак эвесте, шай соктаарга даажы дыңналып турар терезиннерим бар. Аңаа «тараа тарып, амыдыралды көргүскен» сайзанаам бар. Кырган-ачамны ында ажап каан.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл хоорай.

Огородчуга сүме

БАЙЛАҢ ДУРЖУЛГАЛАР

(Уланчызы. Эгези №№ 21, 27, 33 «Шында»).

Суггарын билир бис, үрезин өстүрүп алырының агротехниказы бо-ла-дыр. Чай ортузу чедип орда өзүп келген үрезин морковуус чечектелип-ле эгелээр. Морковуун бажында ногаансымаар чечектери чоорту агарып эгелээр. Улуг ак чечектерин арттыргаш, орай ногаан чечектерин үзе кезип кааптар. Сентябрь айда долузу-биле ол чечек-үрезиннер быжа бээр, үзе кезип ажаап алыр. Ажаап алган чечек-үрезиннерни хунээрэк соңга караанга быжырап, кургадыр. Кургай берген чечектерни чуура ууштаарга үрезиннер адырлы бээр. Үрезинни арыгларда даштыгаа эртенги салгынга чадыг кырынга саарыптар. Үрезинни шил савага шыгжап кыштадыр. Базаарда кырган-аваларның садыгның бичи шылыргай хаптарында садып турар үрезиннери-биле хей морковь тарыры болдунмас. Бис сөөлгү чылдарда дачадан 5-6 шоодай морковь дүжүдү ажаап алыр бис. Ол хууда чедишкынниң чажыды — бодувустун үрезинивис, мээң морковь үрезинин чалга чажар сеялка чогадып алганымда, 20 чыл бурунгаар «Приусадебное хозяйство» деп журналдан морковь чажар, тарыыр сеялка кылып ал болурун номчаан мен.

Дача богундан улустун октапкан, тудазы сынып калган, шай саарар бичи үттерлиг, оңгар калгак хымыш хире ак-демир шүүржүгеш бажы тып алган мен. Ону ак-демир хаак (лыжа) даянгыжы-биле тудалап сыптап алдым. Морковь тарыыр шөлчүгешти демир хүүрек-биле узун дургаар шыып, бичи чалчыгаштар үндүрүп алыр. Ол бичи калгакчыгашка бир адыш ишти морковь үрезинин ургаш, кырын калбак скотч дээр клеенка-биле дуглап алыр. Чалчыгаштарның бичи оңгарының бир ужунга сеялкань шашкаш, (салып алгаш) солагай хол-биле сеялка-даянгышты тудар, оң холга чинге 30-40 см. ыяш азы демир тудуп алгаш, ооң-биле сеялка тудазын соктап кылаштааш, чоруптар сен. Сен сеялка сөөрткен трактор дег шимчеп бар чыдарың ол, сеялка тудазын соктаан санында-ла үрезиннер оңгар иштинче уштунуп чаштап чоруур. Ол үрезин чажып алган оңгарыңны хүүрек бажы-биле дуглап хөмгөш, база ооң чанынга чаа шыый оңгардан изеп аар сен. Ол-ла-дыр сеялка ажилдап эгелей берген.

Сеялкань үрезинни кайы хире тарадыр чажып эртерин кижы боду бодап тургаш, калгактын үдүн алгыдып, тарладып, немей үттеп азы демир сывырындак-биле дуглап тургаш таарыштырып алыр. Даянгышты канчаар соктаарын баштай чадыг кырынга шенеп тургаш, чажар нормазын тургузуп алыр. Агрономияның дылынга тарааны чажарының нормачижээ (норма-высева) дээр. Хей үрезинни черже уруптар болза, ону тыва тараачыннар «дүк сыптай берген» дээр. Бичи черге хей морковь үрезини барып дүжер болза, ооң чеми угатпас, чинге чүве болу бээр, эвээш үрезин барып дүжер болза, күзүн эвээш морковь казып алыр бис. Бо сеялка-калгакчыгашты ажилдадырда соктаар болза эки. Мен аныяамда «Барлык» совхозка Н.С. Хрущевтун «айтышкынын» өзугаар кукурузаны «квадратно-гнездовой метод»-биле тарып турганын көргөн мен. Кукурузаны дөрбелчиней тарыырынга таарыштырган тускай сеялка турган, трактор чоруп орда сеялкань тускай демир сывырындак (прово-лока) 1 метр болгаш-ла ажыдар, ынчан бичи дааш үнер. Ол ышкаш сеялка-калгакчыгашты мен соктавазымга, үрезин черже дүшпес.

Мээң билирим, дыка хей ногаа тарып чоруур кижилер морковь үрезинин шын чажар норма-чижээнге дүүштүр тарыыр дээш хей-ле аргаларны ажыглап турар. Мээң айытканым Г.А. Кизим эртемден бир номунда кышкы айларда туалет саазынынга крахмал-биле үрезиннерни хырбалааш, рулоннардан кылыңар деп бижээн чорду. Бистиң Кызылда чамдык улустун хырбалап олурганын база көргөн мен. Суг-биле аксынга холуй пактап алгаш булгүрүп турган улус база көргөн мен. Бодум хирээ-мыаа (опилка) элезинге холуп алгаш чажып турган мен. Кара-Хаак паромунун дужунда бо хуннерде чаңгыс арткан көрейин хей шөлүнге тыва ажилчыннары үрезинни хуунга уруп алгаш, орус, тыва тараачыннар ышкаш, адыштап алгаш чажып кылаштажып турганын боттары меңээ тайылбырлап чугаалаан. Үрезинин сырый чажып алгаш чайын морковь үнүп кээр, тарамык, хостуг, улуг чемиштиг болзун дээш үнүштерни тура тыртып, сыгадырын-даа сүмелеп турар.

(Уланчылыг.)

Дандар-оол ООРЖАК.

Байыр чедиришкыннери

Бистиң эргим оглуус, акывыс Аяс Алдан-дайович ХОВАЛЫГ апрель 1-де төрүттүнгөн. Ол Кызыл кожуунун «Каа-Хем» хөмүр-даш уурга-йында ээлчег начальниги болуп ажилдап турар. 16 чылдың дургузунда ажылынга кызымак бердингени, эрес, кезээ, олут орбазы-биле коллективиниң хүндүткелин чаалап ап ажилдап чоруур. Ийи ажы-төлүнүн, эмчи эжиниң быжыг чөлөнгиижи. Дөргүл-төрөл чонунга сеткилинден ачы-дузазын көргүзүп, дузалажып чоруур. Хүндүткелдиг, топтуг, бүдүштүг киживиске төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр ажил-ингине чайынналчак чедишкыннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, найыралды, каң дег быжыг кадыкшылды, ак орутку сеткиливис ханы-зындан күзедивис! Курай! Курай! Курай!

Авазы, кады төрээниери.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Российской Федерации Иргит Айдын Сендажы о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:01:0401084:304 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Тээли, ул. Хертек Шириин-оол, д. 30, вид разрешенного использования (назначение): для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 1200 кв.м.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Вр. и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.А.

В администрацию муниципального района «Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Российской Федерации Онд Чаяан Алексеевича №179 от 04.03.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1101004:105, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, у местечка Ийи-Дыт в 2 км в западном направлении от села Суг-Аксы с общей площадью 20000±1237 кв.м в аренду сроком на 3 (три) года для сенокосения из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района «Хольский кожуун» принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Буя д.16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям: Ч. Монгуш.

МӨГЕЙИГ

«Күш-ажылдың хоочуну», 1-ги, 2-ги чергениң «Маадыр ие» деп хөрек демдектериниң эдилекчизи, «Сүт-Хөл кожуунун садыг шугумунун «Тергиин ажилдакчызы» деп аттарның эдилекчизи — Ан-чынмаа Санааевна МОНГУШ 1942 чылда Чаа-Хөл кожуунун Шаңчы сумузунун Бай-Булуң деп черге улуг өгбелеривис Чассыг-оол Нарыдыевна Дандарның база Санаа Сономович Сундуйнун улуг уруу бооп төрүттүнгөн, ийи кады төрзэн кыс дунмаларының угбазы, айткычызы. Ийме суурнун хүндүлүг керни, чаавазы, суурнун хей-ниитичи, чончу, ажык сеткилдиг кижилериниң бирээзи, 6 ажы-төлүнүн ынак авазы, чырыкчывыс, аксывыс-кежи чораан. 49 чыл кады чурттаан эжиниң быжыг чөлөнгиижи, хей санныг уйнуктарының энерелдиг кырган-авазы, төрелдериниң сүмелекчизи. 72 харлап чорааш, хенертен аар арааш чырык өртемчиден чарлып чоруткан.

Авазысты сөөлгү орукче үдежип, кажыдалывысты үлежип келген болгаш материалдыг база моральдыг дуза чедирген чонувуска, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр кожууннардан, Кызыл, Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайдан келген ырак-чоок дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, авазыстың эш-өөрүнге, ажы-төлүнүн эштеринге, чаңгысклассчыларынга, кожаларывыска, чонувуска ажыг-шүжүүвүстү үлешкени дээш өг-бүлөвистиң мурнундан четтиргенивисти илередип, мөгейдивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү, уйнуктары.

Башкывыстың чырык адыны

Тываның күрүне университетинге дыка хей чылдарның дургузунда ажилдаан, ооң чүс-чүс студентилеринге орус литератураның кайгамчык сүүзүнүн шиңгээдип алырынга дузалап, бурун шаңдан бээр орус чогаалчыларның бижээни классика апарган романнарын, тоожуларын оларга таныштырып, ханы өөренип алырынга салышкынын кирип чораан энерелдиг, эргим башкывыс Галина Ивановна ПРИНЦЕВАНЫҢ мөчээнинден бээр апрель 1-де бир чыл болган.

Эрткен он ийи айның дургузунда ынак башкызын ооң студентилери утпааннар. Ыланг «Шын» солунун редакциясында ажилдап турарлар боттарының хүн бүрү ажылынга башкызының өөреткен эртемнерин ажыглап, ону чылыгы-биле сактып чоруурлар.

Улуг уйгун уду, эргим башкывыс, төрзэн черин чөөк болзун!

«Шын» солун редакциязының коллектив.

Бистиң ынак ачавыс, эжиниң идегелдиг чөлөнгиижи, хей санныг төрелдериниң, акы-дунмаларының, чуржааттарының, эш-өөрүнүн, кат-иелериниң, катааттарының чоргааралы Сылдыс Шуртаевич САНДАН айыыл-халапка таварышкаш, кезээ меңгеде чоок кижилеринден чарлып чоруткан. Ынак ачавыстың сөөлгү оруунче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү бистиң-биле кады үлешкен төрелдеривиске, ха-дунмаларывыска, эш-өөрүнге, кудаларывыска, моральдыг болгаш материалдыг дузазы база сагыш човаашкыны дээш черге чеди-мөгейип, четтиргенивисти илеретпишаан, бүгүдө экини күзедивис.

Өөнүң ишти, төрелдери.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5624. Чагыр 34. Номери парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республиканың талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бурттузун Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068, Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.